

22 In oerkunde der waerheit

De Yesser bulla van paus Gregorius IX

Stijn Arnoldussen

Inleiding

Sinds 2017 verricht het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA) van de Rijksuniversiteit Groningen (RuG) archeologisch onderzoek op het terrein van Cisterciënzer klooster Yesse te Essen, Haren (Gn). Van dit klooster resteert enkel de loop van de toenmalige omgrachting als slotenpatroon in het huidige landschap. Het archeologisch onderzoek dient meerdere doelen. Ten eerste zijn er diverse fundamentele vragen ten aanzien van de ontwikkeling en invulling van het kloosterleven. Ten tweede is er bij de grondeigenaar, Stichting Het Groninger Landschap, en hedendaagse bewoners – die tevens een lokaal bezoekerscentrum exploiteren – behoefte aan informatie (over de ligging en aard van de kloostergebouwen en het verdere ruimtegebruik) die de beleving van het nu compleet verdwenen kloostergoed kunnen vergroten. Tot slot dienen de veldprojecten om studenten archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen op te leiden in de veldtechnische aspecten van geofysisch onderzoek en opgravingen. Om deze drie doelen te verwezenlijken, is een langjarige samenwerking tussen het Groninger Instituut voor Archeologie, Stichting Het Groninger Landschap, Provincie Groningen, Gemeente Haren en Stichting Bezoekerscentrum Klooster Yesse aangegaan, waarbij de komende vijf jaar steeds een klein deel van het kloostergoed onderzocht zal worden. Deze bijdrage bespreekt een bijzondere vondst die bij het veldonderzoek in mei 2017 werd aangetroffen: een *bullā* van paus Gregorius IX.

De historische context van het klooster Yesse

Klooster Yesse is een cisterciënzer vrouwenklooster dat vermoedelijk in 1215 of 1216 als zodanig in gebruik werd genomen.¹ De cisterciënzer traditie ontstond in Bourgondië in 1098, toen een groep Benedictijner monniken onder leiding van Robert van Molesme, die een beweging terug naar strengere naleving van de regel van Benedictus voorstonden, hiertoe het klooster Cîteaux (*Cistercium*) stichtten ten zuiden van Dijon, hetgeen naamgevend voor de orde zou worden.² Sint Bernard, abt van Clairvaux (één van de dochterstichtingen van Cîteaux), stemde in 1165 in met de opname in de filiatie (kloosterfamilie) van Clairvaux van – het mogelijk al wat oudere – klooster Klaarkamp nabij het Friese Rinsumageest,³ waarmee deze monastieke traditie ook wortel schoot in het

noorden. In de vroegste fase van de Cisterciënzer traditie waren vrouwenkloosters formeel niet toegestaan, maar desondanks namen deze in de late 12de en vroege 13de eeuw een hoge vlucht.⁴ Twee bronnen bieden informatie over het stichtingsmoment van klooster Yesse rond 1215. De eerste betreft het verslag door Caesarius van Heisterbach uit ca. 1218-1224 van een aantal wonderen opgetekend tijdens kloostervisitaties. Het was in 1218 en 1220 dat abt Henricus van Heisterbach – vergezeld door Caesarius – was opgedragen om namens het generaal kapittel van de cisterciënzer orde de Friese kloosters te visiteren.⁵ Hierbij wordt voor het klooster Yesse (*...in monasterio quodam ordinis nostri iuxta Frisiam quod Yesse dicitur...*)⁶ het wonder besproken van een niet te doven en niet opbrandende kaars voor het beeld van de Heilige Maagd met kind, bij welk beeld bovendien een lekenbroeder visioenen had waarin het Christuskind tot tweemaal toe opstond om de kroon van het hoofd van de Maagd te verplaatsen naar zijn eigen hoofd (en weer terug).⁷ Hiermee is de naamgeving en monastieke functie voor Yesse vanaf 1218 aangetoond.⁸ Een tweede – nauwkeuriger – bron is de abtenkroniek van Aduard,⁹ waarin bij de levensloop van Abt Albertus I, die het bewind voerde van 1206 tot zijn overlijden in 1216,¹⁰ staat beschreven dat “...anno X inchoata est abbatia in Yesse Cisterciensis ordinis iuxta Groningen”, oftewel dat in zijn tiende jaar de abdij Yesse nabij Groningen werd gesticht.¹¹

Het klooster gedijde en vormde qua grondbezit met 3173 hectare de op twee na grootste in de provincie Groningen, na Aduard en Termunten.¹² De militair tumultueuze tijd in de 16de eeuw en daarnaast het opkomend protestantisme vormden echter de ondergang van het klooster.¹³ Met name aan het begin van de 16de eeuw, in de strijd om de stad Groningen door Saksen en Oostfriezen, had het klooster veel te lijden.¹⁴ Graaf Edzard I van Oostfriesland laat in juli 1505 weghalen “... uut dat cloester toe Essen al oer browreeschap: ketel, kupen ende tunnen ende voert ander huesresschup: kannen, potten, ketelen, bedden etcetera...”,¹⁵ maar ook de stadjsers ontdoen dat

1 Flikkema 2012, 11; Bos 2014, 19.

2 Lekai 1977, 11-20; Damen 1972, 38.

3 Damen 1972, 38; Van Doesburg & Stöver 2012, 10.

4 Damen 1972, 40-14; Van Moolenbroek 1985b, 170-172; Flikkema 2013, 10.

5 Moolenbroek 1985a, 515-517; 1999, 109-115; 327-328; Flikkema 2012, 5-11.

6 Nösges & Schneider 2009, 734.

7 Van Moolenbroek 1999, 109-115; Flikkema 2012, 9.

8 Van Moolenbroek 1985b, 175.

9 Van Moolenbroek *et al.* 2010.

10 Van Moolenbroek *et al.* 2010, 333.

11 Van Moolenbroek 1985b, 203; Van Moolenbroek *et al.* 2010, 260-261.

12 Flikkema 2013, 12 noot 45.

13 Flikkema 2015, 8-10; 2017, 20.

14 Flikkema 2015, 8; 2016, 23-26.

15 Benninge 1505.

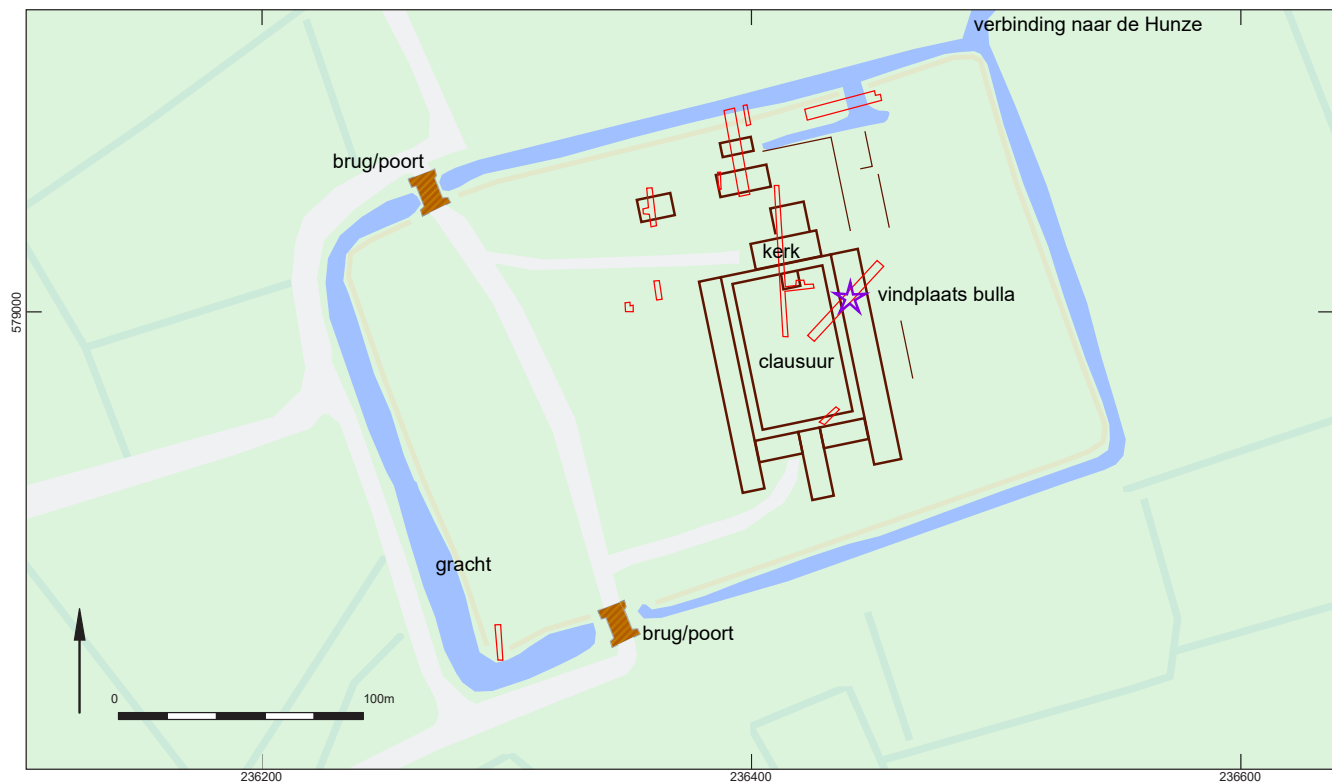

Fig. 1 Vondstlocatie van de bulla (ster) in relatie tot de vermoedelijke indeling van de kloosterbebouwing te Yesse (op basis van grondradar en proefsleuven (rode polygonen)). Kaart S. Arnoldussen.

jaar – in een poging het klooster minder geschikt als versterking te maken – Yesse van alle vensters en deuren.¹⁶ In 1514 waren er troepen van George van Saksen gelegerd¹⁷ en in 1522 en 1523 waren er troepen van Hertog Karel van Gelder te Yesse gestationeerd.¹⁸ Later in de 16de eeuw, in 1568, troffen troepen van Alva klooster Yesse versterkt aan, maar de Yesser nonnen bewoonden waar mogelijk nog steeds het klooster.¹⁹ Bij onlusten namen zij hun toevlucht tot hun refugium in de Groninger binnenstad. Vanaf 15 oktober 1579 was stadhouder Rennenberg (Georg van Lalaing) ingekwartierd te Yesse.²⁰

De reformatie was van invloed op de economische posities van de kloosters: er werden minder gronden verworven in de 16de eeuw. Een krimp in aantal kloosterlingen spreekt uit de verkoop van mudden graan door Yesse aan de abt van klooster Selwerd: er kwamen dus meer tienden binnen dan door de nog resterende kloosterbewoners genuttigd konden worden.²¹ De uiteindelijke overname van de stad door staatse en protestantse troepen (de Reductie van Groningen) in 1594 betekende het formele einde van het kloosterleven, en de kloosters vielen toe aan de Staten Generaal. Op 15 februari 1595 werden de abtszegels van de meeste Groninger kloosters ingeleverd op het raadhuis, als symbolisch einde van de kloosterheerschappij.²² Er lijken op dat moment nog slechts 14 personen verbonden te geweest zijn aan klooster Yesse (op basis

van de toegewezen alimentatie²³), waar in de 13de eeuw veelal tussen de 25-40 monialen per klooster (plus nog onbekende aantallen lekenbroeders/-zusters) gangbaar waren.²⁴

De vondst: een *bulla* van Gregorius IX

Tijdens het uitzetten van de eerste werkput op 5 mei 2017, werd tijdens het met de metaaldetector afzoeken van de bouwvoor op ca. 30 cm diepte – in een laag met puinresten zoals mortel en kloostermopfragmenten – een loden voorwerp geborgen (de eerste vondst van de opgraving; vondstnummer 1). De vondstlocatie overlapt die van een 10 m breed vertrek ten oosten van de vermoedelijke oostelijke pandgang, zoals afgeleid kan worden uit eerder uitgevoerd grondradaronderzoek (fig. 1).²⁵ Indien er sprake was van een conventionele (gestandaardiseerde, Cisterciënzer) indeling van de vertrekken in het klooster Yesse kan hier het *armarium* voor de opslag van boeken of de kapittelzaal (*capitulum*) hebben gelegen: beide liggen naast elkaar aan de oostelijke kloostergang.²⁶

Van een primaire vondstlocatie kan echter, gezien de inbedding van de vondst in een laag met sloop- en puinresten van de kloostergebouwen, geen sprake zijn. Tien meter ten zuidwesten van de vondst zijn graven aangetroffen die deze puinlaag doorsnijden, en waarvan een ¹⁴C-datering van 1420-

¹⁶ Flikkema 2016, 24.

¹⁷ Flikkema 2017, 23.

¹⁸ Damen 1972, 114; Flikkema 2016, 26.

¹⁹ Flikkema 2016, 26.

²⁰ Flikkema 2015, 9.

²¹ Flikkema 2017, 21-23.

²² Van Moolenbroek *et al.* 2010, 79; 344.

²³ Van der Werff 1994, 15; Flikkema 2015, 21.

²⁴ Van Moolenbroek 1985b, 186.

²⁵ Jonkman 2016.

²⁶ Thome 2017, 41.

1450 na Chr. bekend is.²⁷ Dit biedt een 15de-eeuwse *terminus ante quem* aan de puinlaag waaruit de *bulla* stamt.

Het object is ovaal van vorm en ca. 3 mm dik, bij een lengte van 4,3 cm en een breedte van 3,7 cm. Analyse van de samenstelling met een p-XRF leerde dat het materiaal zeer zuiver lood (99,5%) is. De voorzijde toont drie regels van letters in een curiaal majuskelschrift (GRE / GORIVS / PP· VIII·), met linksonder en rechtsboven aanwijzingen voor een parelrand (fig. 2). De keerzijde toont twee portretten omgeven door parelranden en gescheiden door een – licht beschadigde en ranke – kruisvorm. Boven de portretten zijn de letters SPASPE aangebracht. Deze kenmerken staan een eenduidige identificatie als pauselijk loden zegel (*bulla*) van paus Gregorius IX toe.

Pauselijke bullae

De term *bulla* (meervoud *bullae*) is Latijn en kent betekenissen zoals ‘blaas’, ‘bobbel’ of ‘bubbel’, verwijzend naar ‘koken’ (*bullire*). Het betreft hier vermoedelijk een vorm- of klankverwijzing naar het proces van smelten en in vorm brengen van zegels van – aanvankelijk – bijenwas²⁸ en lood. Een kaal maar verticaal doorboord loden halffabrikaat werd aan een koord van rood-gele zijde (voor privileges) of hennep (voor zaken van bestuur en recht) geregen²⁹ en geplaatst in een dubbelzijdige klemmers of *boulloterion*, waarna door op de klemmers te slaan het lood van een reliëfdecoratie werd voorzien.³⁰ Zulke zegels werden vanaf de 6de eeuw aan officiële pauselijke documenten gehangen, en hun gebruik werd tot standaard verheven gedurende het pontificaat van Gregorius VII (1073-1085).³¹

Omstreeks 1250 (onder paus Innocentius IV) kwam een nieuw type pauselijke oorkonde in zwang dat door de pauselijke kanselarij *bulla* werd genoemd, meestal met een pauselijk decreet als inhoud, en zoals gebruikelijk bekrachtigd met een aangehangen loden zegel (kortom: een *bulla* bezegeld met een *bulla*). Deze nieuwe betekenis van *bulla* werd in het spraakgebruik geleidelijk verruimd tot elke gewaarmerkte open brief van de paus.³² Het vormt in die hoedanigheid de etymologische stam van begrippen als bulletin en propedeuse- en promotiebul. Het belang van waarheidskenmerken blijkt wel uit de grote aantallen (aantijgingen van) vervalsingen van pauselijke *bullae* in de 14de eeuw.³³

Bullae vormen dus aanhangende zegels waarmee de echtheid van documenten werd bekrachtigd (een rol die in post-middeleeuwse perioden werd overgenomen door zegels van bijenwas en lak). De titel van deze bijdrage is dan ook ontleend aan de woorden van 29 november 1558 van de Yesser abdis Hille Coenders, “in oerkunde der waerheit hebbe wij onse amptsseghel an dessen breek ghehanghen” geschreven naast de

Fig. 2 Bovenaan voor- en achterzijde van de bulla van Gregorius IX, gevonden te Klooster Yesse. De bulla eronder is een voorbeeld van een beter bewaard gebleven zegel. Foto's boven: G. van Oortmerssen, onder: naar Wikipedia

afdruk van haar zegel met randschrift *SIGILLU[m] D[omi]NA HILLEGV[n]DSE ABBATISSA IN YESSE*.³⁴

De keerzijde van de pauselijke *bullae* is gedurende de periode van 1099 tot 1480 tamelijk gestandaardiseerd, met alleen stilistische variaties: links is de apostel Paulus kalend afgebeeld met lange baard, rechts de apostel Petrus met stipfels ter indicatie van haar en baard.³⁵ De tekst SPASPE staat dan ook voor *Sanctus Paulus Apostolus* en *Sanctus Petrus Episcopus*.³⁶ De voorzijde wisselde uiteraard per episcopaat en toont op het Yesser exemplaar naast de naam van de paus (Gregorius VIII) ook de afkorting PP (*pastor pastorum* oftewel *papa*, paus) onder een omega-achtig afkortingsteken dat aangeeft dat PP als papa gelezen moet worden.³⁷

Paus Gregorius IX

Paus Gregorius IX werd geboren als Ugolino di Conti di Segni te Anagni (Lazio, Italië). Hij was een neef van paus Innocentius III (1198-1216)³⁸ en opgeleid in rechten en theologie te Bologna en mogelijk Parijs (dat wordt vermoed omdat hij zich bijzonder ingespannen heeft voor het theologisch onderwijs aldaar).³⁹ Via Innocentius III verkreeg hij uiteindelijk het ambt van kardinaal-bisschop van Ostia. Hij werd op 19 maart verkozen en op 21 maart 1227 geïnaugureerd als paus, waarbij hij de titel Gregorius de negende aannam – een titel die

27 GrM-10375: 480 ± 15 BP.

28 Bartels 2017, 317.

29 Sayers 1999, lxxvi.

30 Bartels 2017, 320 fig. 2.

31 De Lasala 2003, 3; Bartels 2017, 316.

32 Frenz 2000, 27-29, 54-56.

33 Rogers 2015, 3, cf. Hector 1959, 10; Sayers 1999, lxxv; Lawrence 2004, 143.

34 Hiddema & Tromp 1989, 444; Flikkema 2013, 18.

35 Bartels 2017, 317-318; Pestell 2012, 693; Rogers 2015, 2-3; Sayers 1999, lxxvi.

36 Bartels 2017, 318; Rogers 2015, 2.

37 Rogers 2015, 2; Bartels 2017, 317-318.

38 Ricaut 1688, 260.

39 Crossnoe 1999, 152-153.

Fig. 3 Gregorius IX reikt de decretales uit. Schilderij van Raffaello Sanzio, 1483-1520 n.Chr. (Stanza della Segnatura, Palazzi Pontifici, Vatican).

hij tot zijn dood op 22 augustus 1241 zou dragen. Zijn pontificaat wordt gekenmerkt door zijn strijd tegen keizer Frederik II (die hij tot tweemaal toe in de ban deed), zijn begunstiging van de nieuwe bedelorden van de franciscanen en dominicanen, het instellen van de pauselijke inquisitie, en het uitbrengen van een nieuwe verzameling van canonieke rechtsteksten, de zgn. Gregoriaanse decretalen (fig. 3).⁴⁰ Curieus wapenfeit is dat zijn decreet *Vox in rama* (ca. 1232-1234) als eerste het verband beschrijft tussen duivelaanbidding en zwarte katten, een verbinding die tot in hedendaags bijgeloof is overgeleverd.⁴¹

Waarom een brief aan Yesse?

De afwezigheid van een aanhangend document nodigt uit tot speculatie over de redenen die paus Gregorius IX gehad kan hebben gehad om de Yesser zusters een brief te schrijven. Op zichzelf is zo een brief uit Rome niet ongebruikelijk. De pausen waren nauw betrokken bij het reilen en zeilen van de cisterciënzer orde, die zij tot de komst van de bedelorden van de franciscanen en dominicanen als de meest waardevolle in de kerk beschouwden. Daarom begunstigten zij de orde als geheel en de kloosters afzonderlijk met een keur van privileges, in het bijzonder voor wat betreft hun relaties tot de wereldlijke geestelijkheid en tot grond- en gerechtsheren van alle rangen

en standen.⁴² Wanneer de afzonderlijke kloosters met geestelijke of wereldlijke heren in conflict kwamen, deden zij vaak een beroep op de paus en verkregen zij na een gunstige beslissing van de curie tegen betaling een speciaal privilege in de vorm van een pauselijke brief met aangehangen loden zegel. Zo waren er in deze tijd voor de pausen allerlei redenen om aan kloosters met hun zegel gewaarmerkte brieven te richten. Dit maakt het aanwijzen van een waarschijnlijke drager van de Yesser *bullae* geen sincecure.⁴³

Bullae in Noord-Nederland

Archeologisch onderzoek heeft in Nederland pauselijke *bullae* vanaf de 10de eeuw opgeleverd.⁴⁴ Bartels' (2017) studie van de opgegraven pauselijke *bullae* in Nederland biedt een overzicht van de *bullae* waarvan de herkomst met enige zekerheid bepaald kan worden, veelal doordat deze in opgravingen zijn geborgen. Daarnaast zijn er nog slecht ontsloten maar zeker talrijke detectorvondsten van *bullae*, maar daarvoor zijn meestal geen contextgegevens bekend. Bartels bespreekt circa 30 van deze loden zegels, maar voorzichtige schattingen gaan uit van tienduizenden tot honderdduizenden *bullae* die naar de Lage Landen verzonden moeten zijn geweest.⁴⁵ Op figuur 4 is de verspreiding van opgegraven *bullae* in Nederland geplot in relatie tot de 13de-eeuwse benedictijnkloosters. Opvallend is de beperkte verspreiding van *bullae* in Noord-Nederland: slechts drie exemplaren – inclusief de Yesser vondst – zijn opgenomen. Te Tinnalinge werd een *bulle* van paus Nicolaas III (1277-1280) aangetroffen, in grasland op zeeklei ver (meer dan 12 km) verwijderd van enig klooster.⁴⁶ Op het grondgebied van het premonstratenzer klooster Mariadal nabij het Friese Lidlum werd eveneens een *bulle* van paus Gregorius IX aangetroffen (fig. 4).⁴⁷

Een tweede leven

Opvallend aan de Yesser *bulle* is het feit dat deze twee doorboringen kent (in aanvulling op de verticale doorboring waardoor ooit het koord was geregen). Aan de onderzijde is een inkeping te zien die mogelijk oorspronkelijk een doorboring nabij de rand betrof (fig. 2). Aan de bovenzijde is eveneens een – ditmaal nog intacte – doorboring te zien. Van deze doorboring is – door opbollen van het materiaal aan de voorzijde – vast te stellen dat deze vanaf de keerzijde secundair is aangebracht. Mogelijk dienden de beide doorboringen om de *bulle* – na een primair gebruik als documentzegel – secundair ergens aan te bevestigen. Hierbij zou de doorboring aan de onderzijde wellicht door gebruik (en de plaatsing nabij de rand) kunnen zijn doorgebroken, waarna een nieuwe doorboring (ditmaal verder van de rand) werd aangebracht. Het doorbreken van de eerste doorboring doet vermoeden dat

⁴⁰ Kuttner 1982, 65.

⁴¹ Waite 2003, 25; Aerts 2012, 492-493..

⁴² Bv. Pennington 1984, 162-178; Lekai 1977, 65-68; 386.

⁴³ Op een andere plaats zal hierop met gebruikmaking van flankerende bronnen en literatuur nader worden ingegaan (Van Moolenbroek & Arnoldussen in voorber.).

⁴⁴ Verhelst & van Renswoude 2015, 92-93; Bartels 2017, 322.

⁴⁵ Bartels 2017, 318.

⁴⁶ Bartels 2017, 325.

⁴⁷ Bartels 2017, 321.

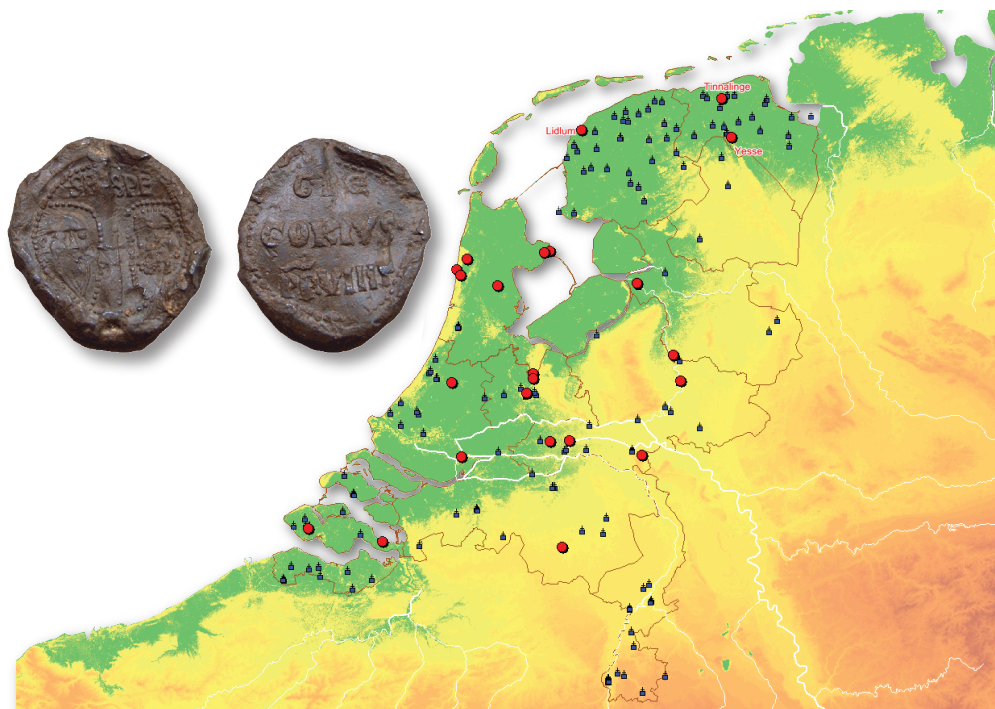

Fig. 4 Verspreidingskaart van de in archeologische context aangetroffen pauselijke bullae in Nederland (rode cirkels op basis van Bartels 2017; de bulla van Yesse is toegevoegd) in relatie tot de 13e-eeuwse Benedictijner kloosters (blauwe symbolen; bron: Kloosterkaart VU). Links is de bulla van Gregorius IX uit Lidlum afgebeeld (naar: Bartels 2017, 321, fig. 5a).

enige beweging mogelijk was. Daarbij kan vooral gedacht worden aan een functie als amulet of talisman, bevestigd aan een ketting of kleding.

Het gebruik van pauselijke *bullae* als amulet of talisman is goed gedocumenteerd. Zowel Gilchrist, Pestell als Bartels beschrijven het voorkomen van secundair doorboorde *bullae*.⁴⁸ Uit Nederland is nog een tweede doorboord exemplaar bekend uit Kampen (van paus Innocentius VI; 1352-1362), waarop mogelijk ook nog graffiti van 'MARIA' is aangebracht.⁴⁹ De symbolische waarde van *bullae* blijkt niet alleen uit (her)gebruik als hangers, maar ook uit de contexten waarin enkele *bullae* zijn aangetroffen. Gilchrist stelt dat 60 *bullae* in Groot-Brittannië afkomstig zijn uit middeleeuwse grafcontexten, waarvan twintig uit 14de- en 15de-eeuwse Engelse graven.⁵⁰ Hoewel niet uit te sluiten is dat documenten (met zegels in primaire functie) zijn meegegeven, is hier een symbolische of onheilwerende (apotropaïsche) functie als amulet waarschijnlijker.⁵¹ Verspay gaat ervan uit dat pauselijke *bullae* aangetroffen in akkers, bijvoorbeeld een *bulla* van Julius II (1503-1513) die samen met een zegelstempel van de Priorij van Hooijdonk werd aangetroffen in een Brabantse akker, een symbolisch-magische rol (bescherming en bevordering van gewas en vee) hebben gespeeld in de rituelen van (post)middeleeuwse agrarische gemeenschappen.⁵² Zulke voorbeelden van gebruik van *bullae* als amuletten doen vermoeden dat ook de Yesser *bulla* als een (aan een koord of ketting gedragen?) talisman kan hebben gefunctioneerd. De *bulla* van Yesse bleef dus betekenisvol in een fase volgend op haar primair gebruik als documentzegel.

Dankwoord en postscript

Een eerdere versie van dit artikel werd door Bart Flikkema en Jaap van Moolenbroek gezuiverd van diverse historische onjuistheden, waarvoor grote dank. Dankzij Bertil van Os, RCE, kon de bulla geanalyseerd worden met een p-XRF.

Zoals de Yesser *bulla* nu aan zijn volgende (derde?) levensfase begint, vangt ook voor Ernst Taayke een volgende levensfase aan. Ernst's enthousiasme voor de 'oerkunde' indachtig, en analoog aan de biografie van de Yesser *bulla*, zal dit geen breuk maar eerder een verschuiving van betekenis behelzen. Ik hoop vurig dat Ernst nog veel 'waerheit' aan pre- en proto-historische resten weet toe te kennen, zoals hij zo vaak deed wanneer ik (of studenten van mij) met moedeloze blikken naar nauwelijks determineerbaar aardewerk staarden in de loodsen van Nuis. Zijn kennis van het vondstmateriaal en de regio is ongeëvenaard en staat ons hopelijk nog lang ten dienste. Immers: in oerkunde de waarheid!

Summary

The papal bulla of Gregory IX from Yesse

Yesse was a convent for Cistercian nuns that was founded near Groningen in 1215, and remained in use until acts of war and the Reformation caused its abandonment in 1595. Archaeological investigations of the site yielded a lead papal bulla of pope Gregory IX (papacy: 1227-1247), which must have been attached to a letter sent from Rome to the initial generation of nuns at Yesse. The Yesse bulla is one of three lead papal bullae found in controlled excavations in the northern Netherlands. At Lidlum (Friesland) a second bulla of Gregory IX was found and a third bulla comes from Tinallinge.

Remarkably, the Yesse bulla was pierced twice: once close to the rim (which ruptured) and once somewhat further from the rim. This suggests that it may have been used (worn?) as a talisman or amulet. It evidently had a biography that extended beyond its primary use as a document seal – and may have

48 Gilchrist 2008, 130; Pestell 2012, 694; Bartels 2017, 329-330.

49 Bartels 2017, 320.

50 Gilchrist 2008, 130.

51 Gilchrist 2008, 131; Bartels 2017, 329-330.

52 Verspay 2011; 2016; Bartels 2017, 330-331 fig. 14.

been cherished for centuries after being attached to the letter with which it left the Vatican and reached Yesse between 1227 and 1247.

Auteur

E-mail: s.arnoldussen@rug.nl

Literatuurlijst

- Aerts, E., 2012: Felix als huisdier of ondie? - De relatie tussen mens en kat in middeleeuwen en nieuwe tijd, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 25(4), 488-503.
- Bartels, M., 2017: Papal Bullae; a message from above? Interpretations of the papal lead seal (11th–16th c.) in archaeological contexts in and around the Netherlands, in C. Rinne, J. Reinhard, E. Roth-Heege & S. Teuber (Hrsg.), *Vom Bodenfund zum Buch, Archäologie durch die Zeiten, Festschrift für Andreas Heege*, Bonn, 315-334.
- Benninge, S., 1505-1528: *Croniken der Vrescher Landen mijtten Zoeven Seelanden en de der stadt Groningen*, Groningen.
- Bos, A.M.E., 2014: Yesse door de eeuwen heen (= Harener Historische Reeks 20), Haren.
- Crossnoe, M.E., 1999: Education and the care of souls: Pope Gregory IX, the Order of St. Victor, and the University of Paris in 1237, *Mediaeval Studies* 61(1), 137-172.
- Damen, C., 1972: *Geschiedenis van de Benediktijnenkloosters in de provincie Groningen* (= Van Gorcum's historische bibliotheek 89), Assen.
- Doesburg, J. van & J. Stöver, 2012: 'Tmeeste ende tgrootste van alle cloisteren, wel begraven mit wyden graften'. Waardestellend archeologisch onderzoek naar het cistercienserklooster Klaarkamp (gem. Dantumadeel) in september 2010 (= Rapportages Archeologische Monumentenzorg 210), Amersfoort.
- Flikkema, B., 2012: *De eerste jaren van Yesse. Over de stichting, filiatie en naamgeving van het cisterciënzer vrouwenklooster in Essen* (= Esser miniatuurtje 2), Haren.
- Flikkema, B., 2013 (2011): *Tot een'ge arbeid ongeschikt? De bewoners van het cisterciënzer vrouwenklooster Yesse* (= Esser miniatuurtje 1), Haren.
- Flikkema, B., 2015: *Het refugium van klooster Yesse. Kloosterzusters uit Essen in de Groninger Herestraat* (= Esser miniatuurtje 6), Haren.
- Flikkema, B., 2016: *Klooster Yesse. Capita selecta uit een ver en minder ver verleden* (= Esser miniatuurtje 7), Haren.
- Flikkema, B., 2017: *Hille Coenders en de reformatietijd. Een verwarrend eind aan het oude geloof in klooster Yesse te Essen* (= Esser miniatuurtje 8), Haren.
- Frenz, Th., 2000: *Papsturkunden des Mittelalters und der Neuzeit*, Stuttgart.
- Gilchrist, R., 2008: Magic for the dead? The archaeology of magic in later medieval burials, *Medieval Archaeology* 52, 119-159.
- Hector, L.C., 1959: *Palaeography and forgery* (= St. Anthony Hall's Publications 15), London.
- Hiddema, S. & S.C. Tromp, 1989: *Inventaris van archieven van kloosters in de provincie Groningen* (= Publikatiereeks van het Rijksarchief in Groningen 7), Groningen.
- Jonkman, H., 2016: *Klooster Yesse. Essen, Groningen* (= Medusa rapport 2016-P-600R1), Groningen.
- Kuttner, S., 1982: Raymond of Penafort as editor: the decretales and constitutiones of Gregory IX, *Bulletin of medieval canon law* 12, 65-80.
- Lasala, F.J. de, 2003: *Typology of the papal seals*, Rome.
- Lawrence, C.H., 2004: *Kloosterleven in de Middeleeuwen*, Amsterdam.
- Lekai, L.J., 1977: *The Cistercians: ideals and reality*, Kent, Ohio.
- Moolenbroek, J.J. van, 1985a: De stichting van cisterciënzer vrouwenkloosters in Nederland tot 1300, *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 27, 169-214.
- Moolenbroek, J.J. van, 1985b: Caesarius van Heisterbach op reis in Friesland en Groningen. De *Dialogus miraculorum* (1219-1223) als historische bron, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 98, 513-539.
- Moolenbroek, J.J. van, 1999: *Mirakels historisch. De exempels van Caesarius van Heisterbach over Nederland en Nederlanders*, Hilversum.
- Moolenbroek, J.J. van, J.A. Mol & J. Loer, 2010: *De abtenkroniek van Aduard. Editie, vertaling en studies*, Hilversum.
- Moolenbroek, J.J. van & S. Arnoldussen in voorber.: Een recent ontdekt pauselijk zegel in historisch perspectief. Het vrouwenklooster Yesse bij Haren en de cisterciënzer orde [werktitel].
- Nösger, N. & H. Schneider, 2009: *Caesarius von Heisterbach: Dialogus Miraculorum - Dialog über die Wunder*, Turnhout.
- Pennington, K., 1984: *Pope and bishops. The papal monarchy in the twelfth and thirteenth centuries*, Philadelphia.
- Pestell, T., 2012: Papal Bullae, in M. Biddle (red.), *The Winchester mint: coins and related finds from the excavations 1961-71* (= Winchester Studies 8), Oxford, 692-694.
- Ricaud, P., 1688: *The lives of the popes from the time of Our Saviour Jesus Christ, to the reign of Sixtus IV / written originally in Latin by Baptista Platina, native of Cremona, and translated into English; and the same history continued from the year 1471 to this present time; wherein the most remarkable passages of Christendom both in church and state are treated of and described by Sir Paul Ricaud*, London.
- Rogers, N., 2015: *Papal Bullae from Peasholme Green, York. An insight report*, York.
- Sayers, J.E., 1999: *Original papal documents in England and Wales from the accession of Pope Innocent III to the death of Pope Benedict XI (1198-1304)*, Oxford.
- Thome, M., 2017: Einheit und Einfachheit. Architektur und Raumkonzepte der Zisterzienser, in LVR-LandesMuseum Bonn (red.), *Die Zisterzienser: Das Europa der Klöster*, Darmstadt 38-53.
- Verhelst, E.M.P. & J. van Renswoude, 2015: *Zoeken naar Zandwijk. Opgaving en archeologische begeleiding in het plangebied Prins Willem-Alexanderschool, gemeente Tiel* (= RAAP-rapport 2952), Weesp.
- Verspay, J., 2011: Afval op akkers?, in F. Theuvs & M. van der Heiden (red.), *De archeologie van de Brabantse akkers toegelicht aan de hand van het onderzoek van de Universiteit van Amsterdam in Veldhoven*, Amsterdam, 145-150.
- Verspay, J., 2016: Volksgeloof op Brabantse akkers, het agrarisch cultuurlandschap als archeologische bron, *Archeobrief* 2016 (1), 24-26.
- Waite, G.K., 2003: *Heresy, Magic and witchcraft in Early Modern Europe*, Basingstoke.
- Werff, E.O. van der, 1994: *De kloosters en de Reductie*, Ter Apel.